

ישראל גוטמן, "היהודים בפולין לאחר המלחמה", ילקוט מורשת ל"ג, עמ' 102-62 ול"ד, עמ' 121 – 150, 1982 ישראל גוטמן 1/01/1982

אחרי מלחמת העולם השנייה לא זכו יהודי פולין לתקופה ממושכת של יציבות ולגיבושם של דפוסים קבועים בחייהם הפנימיים. הסופר דוד ספארד, מבכירי הפעילים של תרבות אידיש בפולין אחרי המלחמה, שאולץ או שוכנע כי יש לעזוב את פולין והגיע לישראל, קבע: "המצב הזה של אי שקט, של היעדר התבססות במקום ושל ארעיות, לא פסק אף פעם והוא היה קיים גם בין גל הגירה המוני אחד למשנהו. ביסוד ההבדל היה יותר בעל אופי איכותי, אם כי כלפי חוץ נראה לפעמים כי החיים התייצבו"⁷⁹.

חותם זה של ארעיות היה פרוש, איפוא, על התקופה כולה. עם זאת, מן הראוי להדגיש כי חלה התפתחות בולטת בחיים הכלכליים של היהודים, נוצרו מסגרות לעזרה הדדית וכן לשם פעילות בתחומי התרבות, שהיתה מרשימה, במיוחד בכל הנוגע להנצחת תקופת השואה.

כבר צוין כי היהודים הניצולים לא התיישבו במקומות מגוריהם הקודמים. החוק קבע כי היהודים רשאים לתבוע את החזרת רכושם הנטוש וכן את זה שהופקד בידי לא-יהודים. ההחרמות או הרכישות שבוצעו בחסות השלטון הנאצי הוכרזו כמבוטלות. אולם, למעשה, תהליך החזרת הרכוש התממש רק במקרים מועטים. על רכוש בעל ממדים גדולים חלה ההלאמה והוא הפך להיות קניין המדינה. תופעות של החזרת רכוש יהודי פרטי מתוך רצונם החופשי של פולנים היו נדירות. השבת הרכוש שנגזל היה להשיג רק בדרך של פרוצדורה משפטית מסובכת. תביעותיהם של היהודים הגבירו מאד את שנאת האוכלוסייה הפולנית כלפי הניצולים ובמקרים לא מעטים לא רק איימו על התובעים אלא אף פגעו בהם. השלטונות נזהרו מנקיטת אמצעים תקיפים, ביודעם שאלה יתפרשו כהתייצבות לצד היהודים, דבר העלול לערער את מעמד המשטר, הרופף גם בלאו-הכי. יהודים נוכחו לדעת כי הנסיון לקבל בחזרה את קניין משפחותיהם מסבך אותם בהרתפקה מסוכנת, אשר את תוצאותיה אי אפשר לשער. על פי רוב הם ויתרו על המאמץ. גם הרכוש הציבורי היהודי, כגון מבנים שהיו קניינם של הארגונים הקהילתיים, בתי

ספר, ומוסדות צדקה למיניהם, ברובם לא שבו לידיים יהודיות. משרד האפוטרופוס הממלכתי הממונה על הרכוש שעבר בדרכים בלתי חוקיות לבעלים חדשים בתקופת הכיבוש, חוייב לפקח עליו עד שהוא יועבר לבעליו החוקיים. במציאות, נרתע משרד זה מלהעביר לידיים יהודיות את המבנים הרבים ששייכים היו בעבר לארגונים קהילתיים, ציבוריים או פרטיים יהודיים, ורק במקרים נדירים הושבו בנייני ציבור כאלה לבעלות יהודית. מרבית הפניות – נשארו ללא מענה. יוצאת מן הכלל היתה ההוראה להחזיר אבני מצבות שהוצאו מבתי קברות יהודיים והשתמשו בהן לסלילת מדרכות⁸⁰.

בתנאים אלה נאלצו היהודים להתחיל את שיקום חייהם הכלכליים מבראשית. ניצולי המחנות והשבים מרוסיה לא זו בלבד שהיו חסרי כל רכוש, אלא רבים מהם נזקקו לתקופת מעבר כדי להשיב את כוחותיהם הפיזיים והנפשיים למצב בו יוכלו כבעבר לתפקד בחברה בצורה תקינה. גם בתחום זה גילוי הניצולים יכולת מרשימה. הכמיהה הגדולה להתחיל בחיים חדשים וכושר ההסתגלות היהודי המסורתי, שהתחזק בשנות המצוקה והמאבק על הקיום, עמד להם במשימה זו. הג'וינט האמריקאי ומוסדות סעד וארגונים יהודיים אחרים הזרימו משאבים רבים בצורת ממון, מזון, תרופות ובגדים. הסיוע של הג'וינט לבדו הגיע לעשרים מיליון דולר. הג'וינט וה"אורט" לא הסתפקו בהגשת עזרה ראשונה ודחופה, אלא עשו רבות לשיקום כלכלי וחברתי של הציבור היהודי.

שרידי היהודים לא חזרו על פי רוב לעיסוקיהם ולפרנסותיהם הקודמים. צוין כבר שכחמישים אחוזים מבין היהודים התיישבו באזור שלזיה תחתית ובשטטין וסביבתה, כלומר באזורים החדשים⁸¹. הקו הבולט בפעילותם הכלכלית ותעסוקתם הוא בנסיגה ממוקצעות המסחר והתיווך והתרכזות בתעשייה, במלאכה וכן בשירותים הממלכתיים והעירוניים במגזרי תרבות וחינוך. לפי אומדן משוער היו בקרב שישים-שמונים אלף היהודים שנמצאו בתחומי פולין בשנת 1948, שלושים ושישה אלף תשע מאות חמישים וארבעה מועסקים. ארבעים ושמונה אחוזים מציבור המועסקים (שבעה עשר אלף ושמונים) עבדו בתעשייה ובמלאכה; תשעה עשר אחוזים היו פעילים ברשויות ממלכתיות ועירוניות; עשר אחוזים עסקו ברפואה, עבודה סוציאלית, חינוך, השכלה ותרבות. לפי סקר שנערך בשנים 1960/1 בוורוצלאב, העיר המרכזית בשלזיה תחתית, היה בקרב היהודים "איזון כמעט מוחלט בין המועסקים בעבודות 'הצווארון הלבן' לבין עובדי עבודת כפיים (חמישים ואחד אחוזים לעומת ארבעים ותשעה אחוזים) בקרב האנשים המועסקים במפעלים ובמוסדות מולאמים, בארגונים חברתיים ובמוקצעות חופשיים"⁸².

שני גורמים השפיעו על פניה של יהודים למוקצעות מסוימים והתהוות ריכוזי עבודה ותעסוקה במיגזרים מוגדרים. המניע הראשון והקובע ביותר, נעוץ במדיניות הממלכתית, היינו בהכוונתו של המשק הכלכלי הפולני לפי קווים של תכנון וקולקטיביזציה סוציאליסטיים. תכנית הפיתוח של המשק הפולני, שהוכרזה על ידי השר ממוצא יהודי הילארי מינץ, עמדה להתממש בשני פרקי זמן: תכנית לשלוש שנים ובהמשכה תכנית לשש שנים. בתכנית אלו הושם הדגש על התעשייה, ובייחוד התעשייה הבסיסית, וניתנה לה העדפה על פני מוצרי הצריכה והחקלאות, אותן ביקשו גם לצמצם וגם להכניסן במסגרות קולקטיביות. תכניות אלו נכשלו בעיקרן וגרמו למחסור חמור הן במוצרי צריכה תעשייתיים והן בתוצרת חקלאית. באורח כללי טענו קברניטי המשק הפולני הסוציאליסטי כי בדעתם לבסס ולפתח את המשק בשלושה מיגזרים: ממלכתי, קואופרטיבי ופרטי-זעיר, כאשר הדגש העיקרי הוא על הסקטור הממלכתי.

הגורם השני, והחשוב, מקורו הוא בגישה סובייקטיבית של היהודים. בפרסומים של ראשי הציבור היהודי בפולין נקראים היהודים הניצולים לפנות לענפים "פרודוקטיביים" במשק. בדין וחשבון על הפעילות של הוועד היהודי המרכזי במחצית הראשונה של שנת 1946 נאמר, כי "המדיניות של הוועד המרכזי של יהודי פולין נעה בכיוון שינוי המבנה הכלכלי של יהודי פולין כדי לבנותו על יסודות שונים לגמרי מאלה עליהם היא היתה מושתתת בשנים 1918-

1939"⁸³. מגמה זו מגלמת, בנוסף לרצון להדריך את היהודים לפעול במישור כלכלי בהתאם למדיניות הכלכלית הממלכתית, גם להניעם לנטישת מוקצעות העבר, בייחוד המסחר, ששימשו כטיעון אנטי-

יהודי בפיהם של האנטישמים הפולנים. מותר להניח כי הורגש גם לחץ מצד סוחרים פולנים, שהתבצרו עתה בעסקים שהותרו על ידי המשטר במסגרת הסקטור הפרטי הזעיר, ורצו לחסום אותו בפני היהודים. ברנארד גולדשטיין מספר בזכרונותיו כי בורשה, מיד אחרי השחרור, "עסקו במסחר במידה רחבה רק פולנים, ובאווירה השוררת לא העזו היהודים אפילו לגשת לעיסוק זה"⁸⁴.

יהודים התרכזו בשני מיגזרים כלכליים, מהם אחד היה חדש לחלוטין לגבי יהודי פולין; והשני, אף על פי שהקיף יהודים רבים מיומנים מבחינה מקצועית בעבר, היה חדש ושונה מבחינת מבנהו וצורתו הארגונית. הענף הראשון אליו מכוונים דברינו, אלו המשרות בדרגות שונות שתופסים יהודים במנגנון הממלכתי, במנגנון העירוני ובמסגרות המפלגתיות, תחום שהיה חסום כמעט כליל בפני היהודים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. לתפקידים ומשרות בתחומים הממלכתי והפוליטי פנו יהודים רבים בעלי השקפות רדיקליות, שגרסו כי בשירותם הם תורמים לביסוסו של המשטר החדש, המממש רעיונות ושאיפות שהם דוגלים בהם. גם אנשים מן האינטליגנציה היהודית שלא נימנו בעבר על השמאל פנו למשרות ממלכתיות. בעצם נכונותו של המשטר החדש להעסיק יהודים כמעט ללא הגבלה הם ראו תיקון עוול וקיפוח, אחד מני רבים, ממנו סבלו היהודים במשטר הרפובליקה בין המלחמות. נוסף לזה בלטה גם העסקתם של מלומדים ואקדמאים יהודים במוסדות להשכלה גבוהה. יהודים רבים מילאו תפקידים בהוראה, במחקר, ובייחוד בפעילות הסברתית ועיונית אידיאולוגית. רובם של הצעירים היהודים החלו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה. במחצית השנייה של שנות השלושים הפכו אוניברסיטאות פולין לזירה אנטישמית תוקפנית. לא רק ליהודים לא ניתן לעסוק בהוראה בהתאם לכשרונותיהם ורמתם המדעית, אלא אף מלומדים פולנים בעלי השקפה מתקדמת שהתנגדו למדיניות האנטי-יהודית, שכללה "נומרוס קלאוסוס", התקפות אלימות ו"ספסלי גיטו" לסטודנטים יהודים ועוד – היו קורבן לביריונים בעלי הלכי-רוח לאומניים. עתה בלט חלקם של היהודים באוניברסיטאות, בעתונות, בספרות, באמנות, בקולנוע ובכלי התקשורת האלקטרוניים. אין ספק שבתחומים אלה נקלטו יהודים שבנוסף לכישוריהם המקצועיים ניכרו גם בהתרחקותם מהיהדות. כיוון שבאורח רשמי לא נודעה חשיבות להשתייכות הדתית בחיי הציבור, והשייכות למסגרת יהודית היתה רק ביטוי להזדהות בעלת הכרעה וולונטרית, השלו עצמם יהודים אלה כי עובדת השתייכותם או הנתקותם מן היהדות נתונה לשיקולם בלבד. היו ביניהם מועטים בעלי אומץ לב ציבורי, כמו המשורר הנודע יוליאן טובים, שטענו כי הם יהודים כל עוד קיימת האנטישמיות⁸⁵. הווה אומר: מוצאם היהודי, מבחינתם, היה חסר משמעות סובייקטיבית כלשהי והם מוכנים להודות במוצאם זה כאקט של מחאה וסולידריות עם הנרדפים והסובלים על לא עוון. אך יהדות מסוג זה אימץ לעצמו, בשלב מסוים, גם המשורר הסובייטי הלא-יהודי יבגני יבטושנקו. כדי להעניק משקל נוסף לגט הפיטורין שהם נתנו לאמונתם ולבני עמם שלא בדרך של המרת דת, נישאו רוב רובם של יהודים אלה, או בניהם, ללא יהודים.

כפי שאירע פעמים רבות בעידן החדש, חזר הדבר גם בקורותיהם של יהודים אלה. שום מאמץ או צעד דרסטי בו נקטו להתרחקות ממוצאם היהודי לא עמד להם בבוא היום. הם לא ניצלו על ידי שינוי שמותיהם לשמות פולניים טיפוסיים, אדיקותם האידיאולוגית, ההתבוללות התרבותית המוחלטת והקמת משפחות מעורבות. בעיני זולתם הם נשארו יהודים – יהודים שהתפרצו לתחומים לא להם ומנסים לשלוט בפולנים ולשמש להם מורי הלכה. וכרגיל, לא הם בלבד היו עתידים לשלם מחיר כבד בעד טעותם. באופן פרדוקסלי עתידה היתה גם הפעם ההתכחשות וההתנכרות לתרום הרבה יותר להחייאה מחודשת של האנטישמיות ולהתגברותה מאשר היצמדותם של יהודים פשוטי-עם למסורת היהודית או לתרבות האידישאית בריכוזים היהודיים החדשים בשלזיה תחתית.

סקטור הקואופרציה, שהושתת במידה רבה על המקצועות שהיו רווחים בקרב היהודים לפני המלחמה, שיקף את החיוניות וכושר ההסתגלות של יהודי מזרח אירופה למצבים המשתנים. לכאורה באה התארגנותם של יהודים בקואופרטיבים יצרניים על מנת לשנות את הדימוי המקובל של היהודי כסוחר או כמתווך; וכן כדי להשתלב במשטר החדש ולסייע במימוש מגמותיו.

למעשה היה אחוז בעלי המלאכה בקרב היהודים רב ביותר גם בתקופה הטרומ-מלחמתית. המיפקד שנערך ב-1931 העלה שרובם של היהודים מוצא את מחייתו ממלאכות שונות ומעבודת כפיים, ולא ממסחר ותיווך. גם עתה בלטה העובדה שהקואופרטיבים אותם הקימו היהודים עסקו בענפי מלאכה שונים: חייטות, סנדלרות, מסגרות, טקסטיל, סריגה, מתכת, אפיה, בניה ועוד. ארבעת הקואופרטיבים היהודיים הראשונים הוקמו כבר ב-1945 בלובלין. הכספים לצורך הקמתם הגיעו מיוצאי ביאליסטוק בארצות הברית⁸⁶. בשנת 1946 כבר היו בפולין מאה ושישה קואופרטיבים, שהעסיקו אלפיים שלוש מאות שמונים ושבעה איש; בשנת 1947 מגיע מספר הקואופרטיבים למאה ושישים; וב-1948 – מאתיים ושלושה. בשנת 1949 נמסר על מאתיים ועשרים קואופרטיבים יצרניים עם תשעת אלפים מועסקים. הקואופרטיבים היהודיים מהווים כעשרים אחוזים מכלל התנועה הקואופרטיבית בפולין החדשה. בחודש נובמבר 1949 מאורגנים באיגוד הקואופרטיבים היהודי "סולידארנושץ'" (Solidarnosc) מאה חמישים ותשעה קואופרטיבים יצרניים שהעסיקו חמישה עשר אלף ארבע מאות ארבעים וחמישה עובדים. מחוץ לאיגוד היו עוד עשרות קואופרטיבים נוספים ובהם כאלף עובדים יהודים. שנה זו, שנת 1949, היא שנת השיא ואחריה באה השקיעה של הקואופרטיבים היהודיים העצמאיים⁸⁷.

הקואופרטיבים הוקמו בכספי הג'וינט ו"הבנק היהודי לפרודוקטיביזציה", שהיה המכשיר הכספי של התנועה הקואופרטיבית ונתמך ביד נדיבה על ידי הג'וינט. הממשלה סיפקה מבנים לקואופרטיבים וגם העניקה בשלבים שונים הלוואות להפעלתם. הקואופרטיבים נחשבו ל"סיפור של הצלחה". בפולין שלאחר המלחמה, החסרה תוצרת מכל סוג שהוא, נחטפו המוצרים שסופקו על ידי הקואופרטיבים. בתחילה היו אלה קואופרטיבים זעירים והתהוותה בהם אווירה אינטימית של יהודים העובדים בצוותא. עובדים יהודים חששו, במידה רבה של צדק, שפועלים פולנים לא יראו בעין יפה כניסתם של יהודים לעבודה במפעלים כלליים גדולים. בקואופרטיבים היו אנשי מקצוע מועטים, שהעסיקו מספר רב למדי של כוחות עזר. מאידך גיסא, בתי ספר של "אורט", שהכשירו צעירים ומבוגרים מבין הניצולים, התאימו את מלאכת הכנת בעלי המקצוע לצרכים הקיימים במיגזר הכלכלי היהודי. רווחי הקואופרטיבים חולקו בין העובדים והמועסקים ובקואופרטיבים היתה הרגשה כאילו הם בעליו של מפעל פרטי. באופן כזה באה על סיפוקה החלקי גם נטייתו של היהודי להיות עצמאי בעבודתו ובה בעת גם נשמרו האחריות ההדדית והעניין בתפוקה גבוהה.

אולם, כבר בסוף שנת 1948 היוו העובדים הלא-יהודים רבע מכל המועסקים בקואופרטיבים היהודיים. בתחילה גדל מספר הקואופרטיבים היהודיים בהתמדה, וכן מספר המועסקים היהודים, למרות היציאה המואצת של יהודים מפולין, אך תנועת ה"בריחה" וההגירה המסודרת עוקרים מהמפעלים בעלי מקצוע רבים ועל פי רוב לא נמצאים להם יותר מחליפים יהודים. גידול המרכיב הלא-יהודי בקואופרטיבים בא, ככל הנראה, גם כתוצאה ממדיניות מכוונת מלמעלה. בתחילה מנוהלים הקואופרטיבים על ידי מחלקה מתאימה במסגרת הוועד המרכזי של יהודי פולין. מאוחר יותר נוצר איגוד "סולידארנושץ'", מעין ארגון-גג של הקואופרטיבים היהודיים, שעסק באספקת חומרי הגלם הדרושים לתהליך הייצור ובשיווק המוצרים המוגמרים. במאי 1948 מורים השלטונות על הכללת הקואופרטיבים היהודיים והאיגוד "סולידארנושץ'" במסגרת הכללית של התנועה הקואופרטיבית (CZS). בזה חדלים למעשה הקואופרטיבים להיות מפעלים יהודיים, המתנהלים כסקטור נפרד מבחינה מינהלית וכספית. ביטול האופי הייחודי והעצמאי של הקואופרטיבים מתבצע באורח הדרגתי. באוקטובר 1949 מתפרק האיגוד "סולידארנושץ'" ומתמזג עם גוף פולני כללי מסוגו. ערך הייצור של הקואופרטיבים היהודיים הוא בעליה מתמדת. ב-1948 מהווה ערך הייצור של קואופרטיבים אלה כעשרה מיליון דולר ובעשרת החודשים הראשונים של 1949 הוא מגיע לעשרים ושמונה מיליון דולר⁸⁸. אולם, כאמור, האופי היהודי של הקואופרטיבים הולך ומיטשטש ובהמשך מתבטל כליל. יהודים מאבדים את השליטה על ניהול המפעלים, הם משולבים בתיכנון המשקי והמינהלי הכללי של המדינה, ובכך מושם קץ לגלויי יוזמה של

היצרנים היהודים במקום ונבלמת המוטיבציה היהודית הספציפית שהניעה את התנועה הקואופרטיבית. אם אנשי הועד היהודי המרכזי גרסו ש"תחום זה [של פרודוקטיביזציה] אינו בעל משמעות מיידית, ולא נועד לתת תוצאות מהירות, אלא הוא בבחינת תופעה קונסטרוקטיבית, עליה נבנה העתיד של החברה היהודי"89, הרי הם טעו בתכניותיהם. הסקטור הקואופרטיבי נלקח קודם מרשות הועד היהודי המרכזי, לאחר מכן פעלו הקואופרטיבים האלה במסגרת עצמאית נפרדת ולבסוף שולבו במסגרת כללית של המדינה. היהודים הפכו בהמשך הזמן למיעוט או עזבו כליל את הקואופרטיבים. עד היום הזה פועלים בפולין מפעלים שתחילתם בקואופרטיב יהודי שהון היסוד שלו והמכשור הראשוני סופקו על ידי הג'וינט. לא יהיה זה נכון לראות בטשטוש האופי היהודי העצמאי ובליעת הקואופרטיבים – קו מדיני המכוון כלפי היהודים בלבד. הלאמת הקואופרטיבים התבצעה בתהליך כולל של סוציאליזציה של המשק על פי הדגם הסובייטי, צמצום תחומי היוזמה הפרטית והחרפת ביצוע הקו המדיני בכללו. כפי שנראה, לא הוטלה המכה על הקואופרטיבים בלבד. בא שיתוק או ביטול של כל תחומי הפעילות היהודית בעלי צביון לאומי והמתקיימים תוך שותפות עם גורמים יהודיים בינלאומיים. מאלפת היא העובדה שבעקבות ההפיכה של גומולקה ב-1957 הותרה שיבת ה"ג'וינט" לפעילות מוגבלת בפולין והוחל בחידוש התנועה הקואופרטיבית היהודית. הקואופרטיבים "אופטימה" או "אמיקה" שנוסדו אז היו הרבה יותר מתוחכמים מבחינה מקצועית ואיכות מוצריהם, אך הם חסרו את ההתלהבות הראשונית והדינמיות של השנים הפוסט-מלחמתיות. בסך הכל הוקמו בשלב שני זה כשישה עשר קואופרטיבים, בהם הועסקו למעלה מאלף עובדים; וכמובן, גם משך קיומם היה קצוב ומותנה בתהפוכות הפוליטיות והמדיניות כלפי היהודים שבפולין העממית90.

מן הדין לציין כי המוסדות היהודיים פיתחו פעולה נרחבת, שהן באופיה והן בממדיה עלתה בהרבה על המסגרת המצומצמת של היישוב היהודי החדש בפולין. נפנה עתה לתחומים אחרים בפעילות היהודית – הסעד, החינוך והתרבות בציבור היהודי המאורגן אחרי המלחמה, וכן נראה כיצד התמורות הפוליטיות הכלליות בפולין השפיעו עליהם. תמורות אלו נגרמו על ידי צמצום מרחב התמרון הפנימי של שלטונות פולין והסתגלותם לדפוס הפוליטי והחברתי הסובייטי האחד, שנכפה על הדמוקרטיה העממיות. כל אלה פגעו במסגרות היהודיות העצמאיות ובמירקם הקשרים בין היהודים בעולם ויהודי פולין. העזרה שימשה בשלב הראשון מכשיר לסיפוק הצרכים הדחופים והמיידיים בצורת מזון, ביגוד וקורת גג בבתים משותפים. במרוצת הזמן נכנסה העזרה למסגרות של פעילות סוציאלית קבועה ושיטתית. עיקר הסיוע הופנה לבית יתומים ולבתי ילדים, לבתי זקנים ולאנשים שתלאות הזמן פגעו ביכולתם לעבוד ולהשתלב בחברה תקינה. עזרה חלקית ניתנה גם למשפחות של עובדים שמשכורתם לא הספיקה למחיה. מנגנון העזרה פעל באמצעות הועד היהודי המרכזי והועדים המרכזיים ומקור המימון העיקרי לפעולה הענפה היה שוב הג'וינט.

לפי נתוני הועד הקיפה העזרה, כבר באמצע שנת 1946, יותר מעשרים אלף ילדים (בינואר 1946 היו בפולין רק כחמשת אלפים ושמונה מאות ילדים, ותוספת הילדים הגדולה באה מקרב החוזרים מברית המועצות), ושלושת אלפים תשע מאות וארבעה עשר מהם קיבלו עזרה במוסדות מיוחדים למיניהם (אחת עשרה פנימיות ובהן אלף מאה שלושים וחמישה ילדים ועשרים ואחת פנימיות-יום עם אלפיים מאתיים שלושים ותשעה וכן בתי תינוקות וגני ילדים)91.

בשורה של ערים הוקמו בתי זקנים ליהודים, בהם דאגו ליושביהם לצורכי קיום ולעזרה רפואית. שיטה של פיקוח ועזרה הונהגה לגבי אותם קשישים בודדים שסירבו ללכת לבתי זקנים.

מעזרה במזון נהנו, ב-1946, מאה עשרים ושלושה אלף ושמונה מאות ארבעים ותשעה יהודים, בהם תשעים ואחד אלף שלוש מאות ארבעים ותשעה חוזרים מברית המועצות. בבתי הפליטים משוכנים היו בשנת 1946 שנים עשר אלף ארבע מאות שמונים ושמונה יהודים. בתים אלה שימשו גם כמקום ריכוז ואיסוף לצעירים וקבוצות ששהו בפולין רק באורח זמני ויצאו ממקומות אלה במאורגן לדרכי ה"בריחה"92.

ב-1946 אורגנה רשת של בתי ספר יהודיים ברמה של חינוך יסודי. מערכת בתי הספר התחלקה בדומה לזרמי החינוך היהודי שהיו פעילים בפולין בין המלחמות. במרבית בתי הספר היתה לשון ההוראה יידיש והם היו מקבילים במידה רבה לרשת "צישא" שהתנהלה בעבר תחת חסותם של אנשי ה"בונד" ו"פועלי ציון שמאל". עם זאת, בבתי הספר האלה נלמדה גם עברית ליד היידיש והפולנית, ובכך קיימת היתה זיקה מסוימת למבנה שהיה מקובל בזרם ה"שולקולט" הזעיר, שפעל בזמנו בחסותם של אנשי "פועלי ציון צ.ס.". בבתי ספר אחדים הושם הדגש העיקרי על הלשון העברית והתרבות היהודית הלאומית המתחדשת והם נשאו את החותם של זרם "תרבות". תלמודי תורה, שהוקמו בשורה של ריכוזים יהודיים יותר גדולים, התנהלו בהשגחתם של ראשי הקהילות הדתיות וניתן לראות בהם התחדשות הזרמים של "המזרחי" ו"אגודת ישראל", אם כי בממדים מוגבלים.

לפי הדין וחשבון של הוועד המרכזי החל הארגון המעשי של רשת החינוך היהודי רק ברבע השני של שנת 1946, לאחר שילדים רבים בגיל בית הספר הגיעו מברית המועצות. באמצע 1946 נמסר בדו"ח על קיומם של עשרים וארבעה בתי ספר עם מספר כללי של אלפיים ושמונים תלמידים. מבין עשרים וארבעה בתי הספר – ששה עשר פעלו בשלזיה תחתית. בחמישה מבתי ספר אלה היתה לשון ההוראה פולנית, בשמונה עשר – יידיש ורק בית ספר אחד – עברית. הדין וחשבון של הוועד לא עוסק בזרם החינוך החרדי. ב-1947, על אף גל היציאה הגדול, נמסר על קיומם של ארבעים ושלושה בתי ספר. אלפיים תשע מאות ארבעים ושניים תלמידים למדו במוסדות יידיש, אלף ואחד – בבתי הספר העבריים ואלף ומאה – בבתי הספר שהוחזקו על ידי הקהילות הדתיות⁹⁴.

תפקיד חשוב מילא ה"אורט", שהעניק הכשרה מקצועית אינטנסיבית לאלפי צעירים ואנשים בגילים מבוגרים יותר. כפי שכבר הובהר, השתדלו אנשי ה"אורט", בנוסף לניהול עבודה לטווח ארוך והכנה מקצועית יסודית, להתחשב עם הצרכים הדוחקים, ויהודים שנתקבלו למפעלים בהם נדרש ידע מקצועי בתחום מסוים – השתלמו לאחר שעות העבודה בקורסים מתאימים של "אורט".

בתחילת שנת הלימודים 1948/49 הודיעו השלטונות לוועד היהודי המרכזי על ביטול רשת החינוך היהודית העצמאית וכי בתי הספר חייבים להיכלל במסגרת מערכת החינוך הממלכתית הכללית. ניתנה הבטחה שגם במסגרת זו ניתן יהיה עדיין לשמור על הצביון היהודי המיוחד. לאחר שילובם של בתי הספר היהודיים במערכת הכללית נעלמו מיד החינוך היהודי הלאומי או הדתי ובמשך הזמן הלך והצטמק גם משקלה של היידיש, שהפכה ללשון לימודים משנית. מורגש היה גם מחסור חריף במורים ובספרי לימוד. על אף הירידה החריפה הן כמותית והן איכותית, עדיין נשמרה צורה מסוימת של בתי ספר המיועדים לילדי היהודים. בדינים וחשבונות של האיגוד היהודי לתרבות וחברה, שירש את הוועד המרכזי של יהודי פולין, נמסר כי במחצית הראשונה של שנות החמישים למדו בבתי הספר לילדי היהודים כאלפיים תלמידים, בעיקר בריכוזי היהודים בשלזיה תחתית⁹⁵. גם אם קיימת הפרזה במספרים אלה והתוכן היהודי של בתי ספר אלה הוא רדוד ביותר, הרי אין להתעלם מעצם חשיבות העובדה שגם בשנים של הקו הנוקשה והמסע הסטאליני האנטי-יהודי, 1951-1953, הירשו הפולנים לקיים בתי ספר בהם נשמרה, אם כי באופן מוגבל ביותר, זיקה יהודית מיוחדת.

בפולין שלאחר המלחמה פעלה חבורה מאורגנת של סופרים יהודים שחבריה עסקו ויצרו בתחומים שונים. היא גם קיימה בית הוצאה, "יידיש בוך", שהוציא לאור ספרי מקור של יוצרים מקומיים, מהדורות חדשות של ספרים מהעבר וספרי תרגום. לעתון הוועד המרכזי, ולאחר מכן לבטאון הארגון לתרבות וחברה שיצא פעמים אחדות בשבוע, צורפה תוספת לענייני ספרות⁹⁶.

פעילות חשובה פיתח המכון היהודי ההיסטורי בורשה. גרעין הפעילות בתחום ההיסטורי הוקם כבר בימים הראשונים לאחר כיבוש לובלין, ובין פעיליו הראשונים היה ההיסטוריון פיליפ פרידמן. חבורת ההיסטוריונים שמה לה למטרה לקבץ את החומר ההיסטורי השייך לתולדות יהודי פולין בכלל ולקורות תקופת השואה בפרט. כמו כן התנהלה פעילות מחקרית מוגבלת ופעילות פירסומית עניפה. חובה לציין

את היבול הגדול של פירסומים בשנים הראשונות – שנות הארבעים האחרונות – המוקדשים לחורבן של יהדות פולין ויהדות אירופה בתקופה הנאצית. פירסומים אלה, שכללו זכרונות, יומנים, תעודות, עבודות מחקר – השפיעו לא מעט על כיוון המחקר בארצות אחרות וגם בישראל. האנשים הבולטים במכון היו ברל מארק ואהרן אייזנבאך ובתקופת הייסוד הצטיינו יוסף קרמיש, נחמן בלומנטל וישעיה טרונק. כמו כל תחומי החיים והפעילות סבל גם מיגזר זה מדיכוי החירויות על ידי השלטון ומן הקו הדוגמטי.